

*Поліщук Л. Б.

(Умань)

НАЗВИ ДЕЯКИХ ІНСТРУМЕНТІВ БУДІВЕЛЬНИКІВ У СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

Лексика, пов'язана з будівництвом і побутом, усе частіше цшвертає увагу вчених, котрі намагаються простежити зв'язки між **розвитком** лексичної системи мови й матеріальною та духовною **культурою** народу. Праці К. Глуховцевої [1], Л. Дорошенка [2], А. Никончука [4], О. Євтушка [3], Л. Тищенко [6] створили значну ашіричну базу свідчень про лексику будівництва, її склад, особливості семантичної й формальної структури, особливості формування, але номінація та закономірності виникнення таких доменів у східноподільських говірках не були предметом аналізу, що **і** визначає актуальність нашого дослідження. У лексиці традиційного будівництва, зібраній у 106 населених пунктах Вінницької, Черкаської, Кіровоградської, Одеської областей за спеціально укладеною програмою (420 питань), виділяємо лексико-семантичні **групи** на позначення житлових будівель, господарських приміщень, будівельних матеріалів, інструментів, процесів будівництва та ін. у **цій** статті розглянемо особливості номінації деяких інструментів будівельників.

Лексико-семантичну мікрогрупу на позначення інструментів будівельників утворюють лексеми, що позначають знаряддя для волання канавок під фундамент, приготування будівельного матеріалу та розчинів, рубання і тесання деревини, знаряддя ударної **хй**, для кладки цегли, виявлення відхилень по горизонталі стіни, для **захвату** і вигинання дрібних металевих деталей, витягування цвяхів, відгвинчування і загвинчування гвинтів, шурупів і

інших деталей, ямашування чого-небудь, витягування затонулих відер з дна шзодря.

Для номінації знарядь для копання канавок під фундамент, виготовлення будівельного матеріалу та розчинів у досліджуваних пжірках найбільш поширеною є загальнонародна лексема *ло^пата* ([СУМ, IV, 544). ДО (диференційна ознака) 'призначення' та 'форма ■■робу' зумовлюють семантичне протиставлення 'совкова лопата, глибока з бортами, призначена для роботи із сипучими вантажами' -

35

i

'штикова лопата, плоска, загостреної форми, яку використовують у сільському господарстві та земляних роботах': *лапата* : *ло'пата, заступ'*, *лапата, граса, черпачка* : *ло'пата; 'заступ, ло'пата* : *неї пата; пл 'іш^н 'а, че^р^пачка* : *лапата*. Ядро мікрогрупи утворюють питомі лексеми: *лапата* (ЕСУМ, III, 287) - у частині говірок лексема реалізує опозицію сем;'заступ - спільнокоренева зі *ступати* (ЕСУМ, V, 459); *ко^пач, копа^ниц 'а* - мотивовані дією *копати* (ЕСУМ, II, 565), *че^пачка - черпати* (ЕСУМ, IV, 308). Зауважимо, що окремі лексеми в досліджуваних говірках мають семантику, відмінну від зафіксованої в СУМ, наприклад лексема *пл 'іш^н 'а* відома загальнонародній мові зі значенням «важкий лом на дерев'яному держаку для пробивання льоду, дроблення мерзлої землі» (СУМ, VI, 586). У говірці с. Добра Маньківського району Черкаської області лексема відома на позначення штикової лопати. Лексема *г^раса*, запозичена з польської мови (дгаза «мотика, скребачка») (ЕСУМ, I, 586), втягується в орбіту номінативного поля сем 'будівельний матеріал із глини', 'яма, в якій зберігали грасу', 'заміс глини і соломи'. Лексеми *ко^пач* і *копа^ниц 'а* у східноpodільських говірках багатозначні, оскільки реалізують семи 'штикова лопата, спеціальна лопата, полотно якої на ширину буряка, призначена для викопування коренеплідів'. Семантичний обсяг лексеми *ксіпач* у досліджуваних говірках покриває семи 'той, хто копає', 'той, хто займається копанням могил'. СУМ фіксує лексему *ко'пач* з усіма відомими у досліджуваних говірках значеннями, крім 'штикова лопата' (СУМ, IV, 279).

На позначення знаряддя для рубання і тесання, що являє собою насаджену на дерев'яний держак залізну лопать із гострим лезом з одного боку та обухом - з другого, в усіх досліджуваних говірках зафіксовано питому (ЕСУМ, V, 345) лексему *со^кира*. Мозаїчними вкрапленнями та незначними острівними ареалами на тлі загальнонародної лексеми *со^кира* (СУМ, IX, 437) позначено функціонування ще однієї давньої лексеми то'пор.

Лексему *топір* СУМ (Х, 194) реєструє з ремаркою *діал.*

У номінації ручки, держака сокири в досліджуваних говірках навпаки більшу активність проявляють лексеми, утворені від основи *то'пор* за допомогою афіксів *-ишче, -ис 'ко: топо'рис 'ко, топоришче*, тоді як *со^киришче* зафіксовано лише в шести говірках. Крім того, на позначення держака сокири у східноподільських говірках відзначено

лексеми *де'р'жак, дер'жалис'ко*, перша з яких зі значенням «деталь ручного інструмента, за який тримають» відома загальнонародній мові (СУМ, II, 247).

Опозиція сем 'гостра частина сокири' : 'тупа частина сокири' сприяла утворенню мікрогрупи на позначення частин сокири. У більшості говірок опозиція виражена за допомогою лексем 'лезо : |>*бух; полошено: ^обух; ри^с'кал':'обух; 'лезо : бо^йок.*

Укладачі «Етимологічного словника української мови» зауважують, що найчастіше дослідники мови походження лексеми *^обух* пов'язують із праслов'янським **ихо* у значенні «отвір для ручки в різних інструментах» (ЕСУМ, IV, 146). На нашу думку, має право на існування гіпотеза про походження лексеми *обух* від вигука чи дієслова *'бухати*, про ймовірну таку етимологію зауважують самі мовці: *^обухом можна забувати з^воз'д'і* (5). Питома (ЕСУМ, IV, 502) лексема *полошено* зі значенням «плоска тонка частина якого-небудь інструмента, знаряддя» є спеціальним терміном (СУМ, VII, 98). Прозоромотивованою є лексема *бо'шж*, що вказує на призначення тупої частини сокири. Лексема *рис^кал'* на позначення гострої частини сокири, очевидно, є вторинною номінацією. СУМ фіксує лексему з ремаркою *діал.* зі значенням «заступ» (СУМ, VIII, 537).

Мікрогрупу назв знарядь ударної дії утворюють лексеми на позначення великого розміру молотка для подрібнення каменю, кування заліза, забивання чого-небудь, невеликого ручного знаряддя - металевого або дерев'яного бруска, насадженого на держак під прямим кутом.

До 'розмір' репрезентована на словотвірному рівні: **'молот'** 'молот, у якого ударна частина вагою 350 г і більше', **молоток** 'середній молот', **моло'точок** 'невеликий молоток'.

До 'матеріал виготовлення ударної частини', 'розмір' та 'призначення' переплітаються, формуючи семи 'металевий або дерев'яний брусок, насаджений під прямим кутом на держак для забивання чого-небудь' 'великий металевий молот для подрібнення каменю, кування заліза', 'великий дерев'яний молот для ущільнення брусів при кладці', 'великий дерев'яний молот для проведення покрівельних робіт'. На позначення першої семи відзначено лише одну загальнонародну питому (ЕСУМ, III, 504) лексему **моло'чок**. Спільнокоренева лексема **'молот'** є полісемічною, оскільки реалізує семи 'великого розміру металевий молот для подрібнення каменю, для кування заліза' та 'дерев'яний молот для ущільнення брусів при кладці'. Завдяки останній семі лексема **молот** вступає в синонімічні відношення з лексемою **ко'лода** та спільнокореновими **ки'йанка**, **ки'йок**, в основі яких прасловянське слово ***ку'ь** «молот, довбня» (ЕСУМ, II, 430). Лексема **ки'йанка** в семантичній структурі ще має сему 'дерев'яний молот для проведення покрівельних робіт'. Найширшу семантичну структуру має лексема **'доубн'а**: 'великий дерев'яний молот, або велика дерев'яна палиця з потовщенням на кінці, для ущільнення брусів при кладці', 'товстий дерев'яний стрижень, ударами, натискуванням якого ущільнюють яку-небудь масу або подрібнюють, розтирають що-небудь', 'колода, на якій рубають дрова'.

В ударній частині молотка виділяють плоский квадратний чи круглий кінець, яким здійснюється удар, та гострий кінець. На позначення гострого кінця в досліджуваних говірках не зафіксовано жодної лексеми. Тупий кінець молотка мовці номінують лексемами, в основу яких покладено:

• призначення: *бо'йок, заби^вач, к 'і^нец' у-дарній;*

• подібність до частин тіла людини чи іншого предмета: *го\юука, п^йатка, ^баб"ка;*

• звуконаслідування: *'обух, ту'ту.*

Зауважимо, майже повністю покривають весь досліджуваний ареал лексеми *го^лоука* та *^обух*. Вузьколокальними є лексеми *^кирка, т 'іш, ту*ту, 'баб"ка.*

На позначення мулярського інструмента у вигляді металеві трикутної лопаточки на короткому держаку, яку використовують для кладки цегли у всіх досліджуваних говірках зафіксовано запозичену через польську мову з німецької лексему *'кел 'ма* (ЕСУМ, II, 422), для якої в окремих говірках відзначено синонім *маст 'е~рок /мас 'т" 'і^рок,* мотивований назвою будівельника, який працює цим інструментом.

У досліджуваних населених пунктах для виявлення відхилень по горизонталі стіни та різних предметів використовують два типи приладдя - важок на мотузці та спеціальний будівельний прилад, рівень відхилення в якому показує вода. Спільною в номінації обох приладів є лексема *'уров'ен'.* Крім того, на позначення другого приладу зафіксовано ще лексеми *ват 'ер^нас* та *правило.* Номен *ват'ер^нас,* відомий загальнонародній мові зі значенням «простий прилад для перевірки горизонтального положення лінії, площини»

3»

(СУМ, I, 297), вживається спорадично. Запозичений із голландської мови композит утворений від *\galēg* «вода» та *раззеп* «приміряти» (ЕСУМ, I, 339). Постання лексеми *правило* на позначення будівельного інструмента мотивують самі мовці: *правило / п'ристр 'ій дл'а ви^р'іун'уван'.а с'т"ін / п ід^логи / з^р'іун'увати / чи правил 'но пос^таул 'анійстоуб / або с 'т" 'і'на (31).*

На позначення інструмента, що складається з двох з'єднаних на шарнірі стержнів і

використовується для затискування, захоплювання, розколювання, виривання чого-небудь, зокрема для витягування цвяхів весь досліджуваний ареал покриває питома лексема *шчи'п'ц'і* (ЕСУМ, VI, 509), а в окремих говірках паралельно вживається із прозоромотивованою лексемою *де'р'гач*.

На позначення слюсарно-складального інструмента для відгвинчування і загвинчування гвинтів, шурупів і інших деталей у досліджуваних говірках зафіксовано афіксальні лексеми, мотивовані назвою процесів, що виконують за допомогою названого інструмента. Лексема *от'в'ортка* утворює суцільний ареал, на який частково накладається ареал літературно нормованої лексеми (СУМ, I, 443) *викрутка*.

У реалізації семи 'ручний слюсарно-монтажний і електромонтажний інструмент, кліщі з плоскими губками пірамідальної форми, для захвату і вигинання дрібних металевих деталей' у досліджуваних говірках зафіксовано лише один композит *пласко'губ'ц'і*, мотивований будовою інструмента. З таким значенням лексема кодифікована «Словником української мови» (СУМ, VI, 590). Фонетичний варіант *пласко'губ'ц'і* поширений у крайніх східноподільських говірках, що межують

із

середньонаддніпряньськими. Реалізацію ненаголошеної фонемі о звуком а спостерегла Г. І. Мартинова в типових середньонаддніпряньських говірках та частково в західній групі говірок правобережної Черкащини на прикладі побутової лексики, зокрема в лексемах *кра'ват'* 'ліжко металеве', *тапчан* 'ліжко дерев'яне переважно домашнього виготовлення', *ка'т'ол* 'котел, металева посудина із сферичним дном', *хва'нар* 'ліхтар, осніглювальний пристрій, у якому джерело світла захищене склом' [(>, кк. М« 11, 10, 46, 61] та ін.

Повністю покриває весь ареал лексема *ш^пате"л'* 'дерев'яна або металева пластина з ручкою, для замашування чого-небудь'. Лексема запозичена з німецької мови, де вона позначає шпатель, інструмент художника і хірурга (ЕСУМ, VI, 459).

На позначення металевого приладу із загнутими кінцями для витягування затонулих відер з дна колодязя у досліджуваних говірках зафіксовано загальнонародні назви *гак*, демінутиви *гаєчок*, *кр'у^чок* / *кру'чок* та номени метафоричного походження *рак*, *баранчик*, 'к ішка / *кошка*, к\ч 'учка / к\ч 'ушка, 'йак'ір. Лексема *троічак* мотивована будовою знаряддя - воно має три гаки, якими можна зачепити за дужку відро. Найбільший семантичний діапазон у досліджуваних говірках мають лексеми *кр'у'чок* та к'л 'учка. До семантичної структури лексем входить по 4 семи, що стосуються будівельної лексики, зокрема лексема к'л 'учка репрезентує семи 'довга з гачком жердинка для витягання води з неглибокого колодязя', 'металевий прилад із загнутими кінцями для витягання затонулих відер з дна колодязя', 'забитий в одвірок стрижень з гачком, в який западає клямка дверей', 'гачок металевий з довгим держакком для смикання сіна'; *кр'у'чок* - 'металевий прилад із загнутими кінцями для витягання затонулих відер з дна колодязя', 'штабка із загнутим трубкою кінцем, яким чіпляються двері на гачок одвірка', 'металевий прилад на довгому держакку для витягання з печі сковороди', 'забитий в одвірок стрижень з гачком, в який западає клямка дверей'.

Отже, назви будівельних інструментів та їх частин мотивовані:

- 1) призначенням: *че"ріпачка*, *ко'пач*, *копа'ниц 'а*, *бо'йок*, *забіивач*, *к'інец' у^дарний*, *де"р^гач*, *іічип'ц 'і отв'ортка ^викрутка*, *правило*;
- 2) будовою інструмента: *плоско'гу&'ц 'і*, *троічак*, *ват 'ер'пас*;

- 3) зовнішньою подібністю реалій: *к^л'учка / к'л'ушка, 'йак'ір, 'баб"ка;*
- 4) подібністю до частин тіла тварин: *рак, баранчик, 'к ішка / 'кошт;*
- 5) подібністю до частин тіла людини: *го'лоука, ій'атка;*
- 6) кількістю частин: *трої'чак;*
- 7) звуконаслідуванням: *туї ту, 'обух.*

Більшість лексем, що репрезентують ЛСГ на позначення будівельних інструментів, мають праслов'янські корені. Запозичення, як правило, у говірці мають синоніми - питому лексику: *г'раса - ло'пата, че"рпачка* 'совкова лопата, глибока з бортами, призначена для роботи із сипучими вантажами', *ват 'ер'нас - правило* 'простий прилад для перевірки горизонтального положення лінії, площини'. Германізм *'кел'ма* вступає в синонімічні відношення з лексемою, утвореною від основи німецького походження за допомогою иласнемовного афікса *маст 'е^рок/мас 'т^ч 'і^рок.*

Лише лексема *ш^пате"л'* вживається на позначення дерев'яної або металевої пластини з ручкою для замашування чого-небудь.

Джерела

ЕСУМ - Етимологічний словник української мови : в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. - К.: Наук, думка, 1982-2012. - Т. 1-6.

СУМ - Словник української мови : в 11-ти т. / за ред. І. К. Білодіда. - К.: Наук, думка, 1970-1980. - Т. 1-11.

Література

1. Глуховцева К. Д. Лексика народного побуту українських східнослов'янських говірок : дис. канд. філол. наук : 10.02.02 / Глуховцева Катерина Дмитрівна. - К., 1992. - 427 с.
2. Дорошенко Л. І. Ареалогія будівельної лексики східнополіського діалекту: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. І. Дорошенко. - К., 1999. - 19 с.

3. Євтушок М. О. Атлас будівельної лексики Західного Полісся / М. О. Євтушок. - Рівне : Держ. ред.-вид. підприємство, 1993. - 232 с.
4. Мартинова Г. І. Лінгвістична географія правобережної Черкащини / Г. І. Мартинова. - Черкаси : Відлуння - Плюс, 2000. - 265 с.
5. Никончук М. В. Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов / Никончук М. В., Никончук О. М. - Житомир, 1990. - 369 с.
6. Тищенко Л. М. Структурна організація і динаміка побутової лексики південно-слобожанських говірок : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Тищенко Лариса Миколаївна. - К., 2002. - 410 с.